

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kötülük ve Kötülük Sorunu Üzerine Kısa Bir Bakış

A Brief Overview on Evil and the Problem of Evil

Meray Taşabat¹

Öz

İyilik ve kötülük, salt bir tanımı olmayan ve herkesin kabul görmediği kavramlardır. Özellikle kötülük, her insana göre, farklı anlamlar içeren bir kavramdır. Kötülük sorunu ise, tarih boyunca, insanoğlunun kesin bir sonuca varamadığı ve birçok tartışmanın nedeni hâline gelen bir problemdir. Bu problem, ilk insandan başlayarak, günümüze kadar gelmektedir. Felsefe başta olmak üzere; sanat, edebiyat, kültür gibi birçok alanda kendini göstermektedir. Mistik ve felsefi konular içermesi sebebiyle, filozof ve ilahiyatçıların gözdesi hâline gelen bir sorundur. Ayrıca filozof ve ilahiyatçıların dışında, inanan ya da inanmayan, sıradan insanların da dikkatini çekmektedir. Çalışmamızda, ilk olarak, bahsi geçen kötülük kavramının ve üç farklı kötülük türünün ele alınması; ardından kötülük sorununun ve bu sorunun çeşitlerinin ele alınması amaçlanmaktadır. Kötülük ve kötülük sorunu ile ilgili çeşitli tanımlar ve örnekler, araştırmada mevcuttur. Bu sorunun, felsefe alanı dışında, günlük hayattaki etkilerine değinilmekte; aynı zamanda olumlu veya olumsuz yönleri açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kötülük, Kötülük Sorunu, Doğal, Ahlaksal, Metafiziksel.*

Abstract

Good and evil are concepts that do not have a simple definition and are not accepted by everyone. Especially evil is a concept that has different meanings for each person. The problem of evil, on the other hand, is a problem that mankind has not been able to reach and has become the cause of many discussions throughout history. This problem comes from the first human to the present day. Mainly philosophy; it manifests itself in many field such as art, literature and culture. It is a problem that has become the favorite of philosophers and theologians because of its mystical and philosophical issues. It also attracts the attention of ordinary people, believers or unbelievers, apart from philosophers and theologians. In our study, firstly, the aforementioned concept of evil and three different types of evil should be addressed; then, it is aimed to address the problem of evil and its types. Various definitions and examples regarding the evil and its problems. The effects of this problem on daily life outside the field of philosophy are discussed; it also explains the positive or negative aspects.

Keywords: *Wickedness, Problem of Evil, Natural, Moral, Metaphysical.*

1. Giriş

Günümüzde de varlığını sürdüren kötülük problemi ve onun kökleri eski çağlara kadar uzanmaktadır. Bu sebeple, birçok farklı görüş karşımıza çıkarak, kendini bize göstermiştir. Kişinin özel hayatı, yaşadığı dönem ve çevresi gibi birçok etmen bu görüşlerin farklılığına sebep olmaktadır. Var olan bu dünyaya baktıkları pencere, bunlar sayesinde şekillenmiştir. Makalede; iyi, kötü ve kötülük kavramlarına değinmeyi; ardından herkesçe problem hâline gelen “kötülük sorunu”nu ele almayı amaçlamaktayım.

“Kötü kavramı, iyi kavramı gibi, salt belli başlı tanımlarla açıklanabilir mi? Yoksa kötü, kişiden kişiye değişiklik gösteren bir kavram mıdır? Buna bağlı olarak kötülük, ne anlama gelmektedir? Hakikaten kötülük diye bir şey var mıdır? Yoksa bu büsbütün bir yanılgı mıdır? Peki ya kötülük sorunu nedir? Bu sorun, ne için ve nasıl ortaya çıkmıştır? Meydana gelen bu kötülük sorununun çözümü mümkün müdür? Veya bu sorun, salt bir tartışma konusu mudur?” gibi birçok soruya yanıt bulmaya çalışarak kötülük ve kötülük sorunu üzerine kısa bir bakış getirmeyi gaye edinmekteyim.

¹Sorumlu Yazar, Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, E-posta: merayfitnat@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3982-1802>

2. Kötü ve Kötülük Kavramı

İnsanoğlu, asırlarca iki kavram çevresinde kendi değerlerini tanımlamaya gitmiştir. Bu iki kavram, genel ifadeyle, iyilik ve kötülük olarak isimlendirilmektedir (Keklik, 2007: 1). İyilik ve kötülük çatışmasını, evrenin her yerinde, hatta içimizde dahi, görebilmek mümkündür. Bu iki zıt kuvvet, kopması imkânsız bir şekilde, birbirine iç içedir. İnsan hayatı, bu iki kavramın karışımından meydana gelmektedir. Bu durumda iyilik kavramından kopuk bir şekilde, kötülüğü, yalnızca kendisiyle anlamaya çalışmamız imkânsızdır (Yasa, 2016: 125). Dolayısıyla kötü veya kötülük kavramlarından önce, iyi ve iyilik kavramlarının ne olduğunu belirtmemiz daha yerinde olacaktır. Sahi nedir iyi olan şey? Biz neye iyi deriz? Bize göre iyi olan şey, yalnızca bize göre mi iyidir? Yoksa bu iyi, herkes tarafından iyi olarak mı kabul edilir? (Taylan, 1994: 72). Bu sorulara net bir cevap vermek için, öncelikle iyi kavramının sözlükteki anlamına bakalım.

Lügatta iyi kavramı: Arzulanmaya değer olan; işe yarayacak olan, doğasına, özüne ve amacına uygun olan; kıymetli ve değer ile ilgili olan şeyler olarak karşımıza çıkmaktadır (Akarsu, 1975: 101). Ayrıca; hoş gidilen özellikleri kendisinde barındıran, kazanç sağlayan, sağlık durumu yerinde olan, şanslı ve kifayetli gibi birçok anlama da gelmektedir (Keklik, 2007: 1). Ancak bazı filozoflar, bu sınırlı bilgilerin dışında, iyinin ne olduğunu farklı şekillerde dile getirmiştir. Elbette ki, her filozof kendi penceresinden dışarıya bakarak, bu iyi kavramını, tanımlamaya gitmiştir. Yani faydacı anlayışa sahip olan bir düşünür, faydalı olan her şeyi iyi olarak görmekte iken; hedonist görüşü benimseyen bir düşünür ise, haz veren her şeyi iyi olarak görmektedir (Akarsu, 1975: 86, 102). Örneğin; Epikür için, “*en büyük iyilik, acıdan sakınma olarak gördüğü, hazdır*” (Osborne, 2015: 30).

Kötü kavramı ise sözlükte; beğenilmeyen, kıymetsiz olan, işe yarar olmayan, özellikleri bakımından aşağı görülen (Manafov, 2006: 24; Kocabaş, 2010: 5; Yaran, 1997: 23), kifayetli olmayan, acı duyulan, eksikliği olan, saadete ve ereğe varmayı önleyen, doğadan meydana gelen ya da insan eylemlerinden dolayı ortaya çıkan büyük mazarrat hâli olarak bilinmektedir (Durak, 2020: 6). Felsefi açıdan tanımına bakılırsa; ahlaken iyinin karşısında bulunan, doğru olmayan (Kiraz, 2013: 2; Kiriş, 2008: 83), amaca uygun görülmemen ve içerisinde fenalık olan her şey, kötüdür (Özdemir, 2001: 14). Sosyolojik olarak ise, kötü, toplumun kınadığı tüm eylemler iken; iyi, onayladığı bütün eylemlerdir (Bauman, 1997: 267). Kısacası kötü; iyinin zıttı olan, takbih edilen, kıymetsiz görünen, ahlaki değerlerin karşısında var olan her şeydir. Yani yapıcı olmayarak ve nizamı bozarak ortaya çıkan her olumsuz şeyi, kötü olarak değerlendirebiliriz (Ak, 2016: 1; Akarsu, 1975: 112). Tabi burada şunu da belirtmek isterim ki; kötü olmayan bir şey, salt iyi bir şey değildir. Yani iyi olan bir şey, kötü değildir evet. Ancak kötü olmayan bir şey, yalnızca kötü olmayan bir şeydir. Peki bu iyi ya da kötü; kime, neye göre iyi ya da kötüdür? Bunu kim, nasıl belirleyebilir? Yani kötünün, kötü olmasına sebep olan şey, nedir (Coşkun, 2012: 30)? Daha doğrusu, bunu biz mi belirleriz? Ve yahut kötü, herkesçe aynı manaya mı gelmektedir?

Kötü kavramı, iyi kavramı gibi, kimi filozoflar için -sözlük anlamı dışında- farklı anlamlara gelmektedir. Örneğin; Hedonizm anlayışını benimseyen Aristippos, zevk veren şeylere iyi; acı veren şeylere ise kötü demiştir. Ayrıca haz ile iyiyi aynı şey olarak görmüştür (Akarsu, 1975: 86, 102). Buradan anlaşılıyor ki; Aristippos, iyi ve kötüyü birbirine zıt iki kavram olarak ele almıştır. Çoğunlukla bu iki kavram, zıt gibi görünse de, bazı düşünürler için durum biraz daha başkadır. Örneğin; Herakleitos, kötü ile iyinin birlikte olmaları gerektiğini; biri olmadan diğerinin var olamayacağını düşünmektedir. Ona göre, eğer bizler birtakım şeylere kötü derken, iyi olan şeyin farkına varmazsak; kendimizi kandırırız oluruz. Hâlbuki Herakleitos’a göre, kötü denilen bu şeyler, iyiyi ortaya koyan ön koşullardır (Kiraz, 2013: 16). Yani iyi, kötü ile birlikte var olmaktadır. Böylece, ona göre, iyinin olduğu her yerde, mutlaka kötü de vardır (Badiou, 2013: 76). Çünkü iyi, kötü; kötü de, iyi sayesinde vardır (Badiou, 2013: 92). Bu görüşe, şöyle bir örnek verebiliriz: Diyelim ki; bir öğretmen, öğrencilerine, içinde doğru ve yanlış şıkların olduğu bir sınav kağıdı verdi. Öğretmenin bu sınav kağıdında doğru şıklarla birlikte, yanlış şıkları da vermesi, onun yanlış yaptığını ortaya koymaz. Aksine, yalnızca doğru şıkları vermiş olsaydı, sınavı girmenin ne anlamı olurdu ki? Yani yanlış olan bu şıklar, aslında doğru olanı bulmaları için verilmiş zorunlu şıklardır diyebiliriz. Zaten günlük hayatta da, doğru olanı bulmamız için, iyi ve kötü mutlaka vardır (Badiou, 2013: 65). Bu sebeple, kötülükten korkmamız ve ondan uzaklaşmak istememiz, aslında çok da doğru sayılmamaktadır. Aksine, kötülük varken, bizler iyiliği seçmeli ve onun yolundan ayrılmamalıyız.

Sokrates için, durum epey farklıdır. Ona göre kötülük, iyiliğin zıttıdır. Sokrat, eşyayı ya iyi ya kötü, veya ne iyi ne de kötü olarak sınıflandırmaktadır. Örneğin; ona göre sıhhat, ilim, zenginlik gibi şeyler iyi; bunların karşıtları kötü; gezmek, dinlenmek okumak gibi insan eylemleri ise, ne iyi ne de kötüdür (Özdemir, 2001: 14).

Platon ise, aslında bu dünyada, kötü ya da iyi diye herhangi bir şeyin olmadığını; salt kötü bir şey olan bilgisizlik ve iyi bir şey olan bilgeliğin var olduğunu düşünmektedir. Zaten bilgelik, kötü ile iyinin bilgisinden meydana gelmektedir. Platon'a göre, zevkli ve hoş giden bir yaşam geçirmek, iyi bir şey iken; bunun zıttı, kötü bir şeydir. Yani zevk veren ve beğenilen olan, yalnızca beğenilen olmak açısından iyidir; beğenilen olmayan ise, bu açıdan kötüdür (Öktem, 2018: 653). Örneğin; depresyon hâlinde olan bir kimse için, hayat, ne zevk vermekte; ne de hoş gidilen bir şey olmaktadır. Bu durumda o kimseye göre, hayat, bariz bir şekilde karanlık ve kötüdür. Çünkü hayat, ona yeterince zevk ve hoşluk vermemektedir.

Bu meseleye Spinoza açısından baktığımızda ise; iyi ve kötü kavramlarını, sevinç ve keder duygularıyla açıklandığını görmekteyiz (Spinoza, 2011: 206, 213). Yani bir şey, bizi sevinçli ya da kederli yapıyorsa; bu durumda o şey, iyi ya da kötüdür (Spinoza, 2011: 206). Ona göre sevinç, kesinlikle direkt kötü değildir, ancak direkt olarak iyidir (Spinoza, 1984: 257- 258; Spinoza, 2011: 230, 262). Zira Spinoza, “*İyi deyince, ileri sürdüğümüz (kabul ettiğimiz) insan tabiatı, modeline bizi gittikçe daha çok yaklaştıracak bir araç olduğunu kesinlikle bildiğimiz bir şeyi anlayacağız.*” demektedir (Cihan, 2010: 182; Spinoza, 1984: 222).

Spinoza, keder duygusunu da, direkt kötü olarak görmektedir (Spinoza, 1984: 257; Spinoza, 2011: 230). Ona göre, kötü denilen bir şey, aslında algılamadaki yanılma durumundan farklı bir şey değildir. Başka bir deyişle, bizim o şeyi algılamamıza göre, o şeyin iyi veya kötü olduğuna karar verilmektedir. Bu durumda, her çeşit zevk ve buna sebep olan şeyler iyi; her çeşit acı ise, kötü olarak kabul görülmektedir (Arıcan, 2015: 117). Yani bizler, herhangi bir şeyi iyi olmasından dolayı arzulamayız; tam tersine onu arzuladığımızdan dolayı o şey, bize iyi gelir (Arıcan, 2015: 117; Cihan, 2010: 184). Bu sebeple, Spinoza, nefret duyulan şeyleri de kötü olarak görmektedir (Arıcan, 2015: 117; Cihan, 2010: 184; Spinoza, 1984: 177; Spinoza, 2011: 161). Zira, Spinoza, “*Kötü deyince, insan tabiatı modelini, meydana çıkarmaya engel olduğunu kesinlikle bildiğimiz şeyi anlayacağız.*” demektedir (Cihan, 2010: 182; Spinoza, 1984: 222; Spinoza, 2011: 200). Bu sebeple, ona göre herkes, kendi duygulanma durumuna göre, hangi şeyin kötü; hangi şeyin iyi ise olduğunu veya hangi şeyin en kötü; hangi şeyin ise en iyi olduğu hakkında karar vermektedir (Arıcan, 2015: 117; Cihan, 2010: 184; Spinoza, 1984: 187; Spinoza, 2011: 169). Bu yorum çerçevesinde, aslında var olan bu dünyada, hakikaten kötülük diye bir şeyin olmadığını da çıkarabiliriz. Yani herhangi bir kimsenin duygulanma durumu değiştiğinde, dünyada var olan kötülüklerin varlıkları veya yoklukları da değişiklik göstermektedir. Çünkü bu durum, o kimsenin bakış açısı ve duygulanma durumu ile ilgilidir. Bunun dışında Spinoza, iyi olan bir şeye yaklaşma; kötü olan bir şeyden de uzaklaşma konusunda aklın idaresindeki bir hayatın daha kıymetli olduğunu söylemektedir (Cihan, 2010: 184). Ona göre, zekâyı ilerleten şeyler, ahlak açısından iyi; bunu geriletken veya engelleyen şeyler ise, kötüdür (Özdemir, 2001: 14). Zira Spinoza'ya göre, biz, “*aklın yönetiminde gelecekteki daha büyük bir iyiliği, şimdiki daha küçük bir iyiliğe; şimdiki daha küçük bir kötülüğü de, gelecekteki daha büyük bir kötülüğe tercih ederiz.*” (Cihan, 2010: 184).

Bu filozoflar gibi, farklı pencerelerden dünyaya bakanlar, çeşitli fikirlerini ortaya koymaktadır. Ancak yine de hangi açıdan bakılırsa bakılsın, mahiyet bakımından arzulanan hâl ve eylemler, kötü olarak bilinmektedir (Ak, 2016: 2).

Peki ya “kötülük nedir?” diye soracak olursak; kötü kavramı gibi, birçok farklı tanım ile karşı karşıya kalabiliriz. Tıpkı kötü gibi, kimine göre acı veren şey; kimine göre zarar veren şey; kimilerine göre ise, bilgisizlik veya saadetsizlik kötülük olarak bilinmektedir (Kocabaş, 2010: 6; Özcan ve Çam, 2019: 52). Zira kötülük kavramı, kişiden kişiye veya toplumdaki topluma değişiklik göstermektedir.

Ancak felsefede, kötülük kavramı, genellikle “*doğadan gelen ya da bilinçli insan eyleminin sonucu olan ve insan varlığına bu dünyadaki yaşamında büyük zarar veren durum, oluşum ya da şey*” olarak açıklanmaktadır (Kiriş, 2008: 83). Anlaşılan o ki; kötülük, bir insanı veya diğer canlıları ızdırıp ve üzüntüye sokan her hadisedir. Bahsi geçen bu üzüntü ve ızdırıp, bedenle hissedilen sorunların yanında, ruhen hissedilen memnuniyetsizlikleri de kapsamaktadır (Yaran, 2012: 130).

Arapça karşılığı şer ve sû olan kötülük kavramı; İngilizce’ de “*bad condition, malicious or evil action, wrong, harm, badness, wickedness, evil*”; Almanca’ da “*bösheit, schlechtheit, schlechtheit, das böse, tücke, übel*” (Kiriş, 2008: 83); Fransızca’ da ise “*malveillance, mal*” gibi kavramlarla kendini göstermektedir (Arık, 2007: 7). Gördüğümüz üzere, kötülük kavramı, her lisan ve düşüncede farklı anlamlar barındırmaktadır. Hâl böyleyken, kötülük kavramının her filozofa göre farklı yorumlanması, olabildiğince anlaşılır bir durumdur. Şimdi birkaç önemli filozofun, bu konu hakkında, ne söylediklerine bir bakalım.

Sokrates'e göre, bir kimseyi kötülüğe veya günaha iten şey, bilginin yoksun oluşudur. Bilgiyi bir erdem olarak gördüğü için, salt bilgili bir kimsenin kötülük yapmayacağını düşünmektedir. Bu sebeple ona göre, kötülüğün sebebi, bilgisizliktir (Osborne, 2015: 18). Sokrates'in bilgisizlik olarak nitelendirdiği bu kötülük, Fârâbî'ye göre, mutluluğu engelleyen her şeydir. Bu konuda da farklılıklar söz konusudur.

Platon ise, Sokrates'e benzer bir şekilde düşünmekte; kötülüğü erdemsizlik ve bilgisizlik olarak tanımlamaktadır (Yıldırım, 2016: 547). Bir nevi, kötülük, gerçekliğin olmayışı veya iyiliğin bilinmeyiştir (Badiou, 2013: 66). Bu sorunu Platon, şu şekilde ele almaktadır:

“Hiç kimse bile bile kötülük etmez. Kötüler, vücutları kötü olduğu, kötü eğitildikleri için kötüdürler. Ama, insan, bütün gücüyle, tahsil ve terbiyesiyle, yaşayışıyla kötülükten kaçmaya, onun zıttı olan erdeme (iyiliğe) varmaya çalışmalıdır. İyi olan her şey güzeldir. Güzел de hiçbir zaman orantısız olmaz. O halde, bir canlı, güzel olabilmek için tam bir orantı içinde bulunmalıdır” (Öktem, 2018: 652-653).

Platon'un bu sözlerinden yola çıkarsak; fikrimce, hırsız bir babanın yanında büyüyen masum bir yavru da, büyüdüğü zaman, rahatlıkla hırsızlık yapabilir hâle gelmektedir. Çünkü ona göre, bu eylem, kötü değildir. Bu konuda bilgisiz olduğu için, yaptığı şeyin kötü bir şey olduğunu akıl edemez. Yani bilgisizlik ve erdemsizlik yüzünden, bu dünyada buna benzer birçok kötülük içeren eylem ortaya çıkmaktadır. Aslında her insanda, iyilik ve kötülük yapma iradesi bulunmaktadır. Ancak bunları ne şekilde ve nasıl kullanacakları konusunda bilgisi olmayan böyle kimseler, kolaylıkla kötülüğe yönelebilmektedir. Buradan anlaşılıyor ki, kötülük ile bilgisizlik arasında sıkı sıkıya bağlı bir bağ vardır. Bu sebeple herhangi bir bilgisizliğin var olması, hayatımızdaki kötülüklerin de varlığına olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda kötülüğün, hayatımızda ne kadar anlamlı bir yeri olduğunu da görebiliriz.

Spinoza ise, her şeyin Tanrı'da olduğunu ve Tanrı olmadan, hiçbir şeyin var olamayacağını söylemektedir (Arıcan, 2015: 132). Yani ona göre, Tanrı, her varlığın yoktan var edicisi veya her şeyin yaratıcısıdır (Arıcan, 2015: 134). Bu durumda, Tanrı olmadan, bir an dahi herhangi bir şey, meydana gelemez. Bu sebeple, kötülük, hakikatte mevcut olan bir şey değildir. Kötülük, yalnızca insan zihninde, mevcuttur. Yani ona göre, insan zihninin haricinde, kötülük diye bir şey, mevcut değildir; ma'dumdur. Onun varlığı, başka bir varlığın varlığına bağlıdır (Arıcan, 2015: 16). Çünkü, *“Tanrı için her şey iyidir”* (Arıcan, 2015: 116). Kötülük, yalnızca insan zihninde var olduğu için, salt insan için mevzubahistir. Tanrı için, insanın zihni haricinde kötülük diye bir şey, mevzubahis olmadığından ötürü; Tanrı, kötülüğü insan zihni haricinde, bilememektedir. Bu durumda Tanrı'ya göre, kötülük, yalnızca insan zihninde mevcut olan bir şeydir (Arıcan, 2015: 116).

Spinoza'ya göre, insanlar, sağlığa faydalı ve Tanrı'ya itaat etmeye fayda veren her şeye iyilik; bunların zıttına ise, kötülük derler (Spinoza, 2011: 73). Daha önce de bahsettiğimiz gibi; Spinoza, iyi ve kötü kavramlarını, sevinç ve keder ile nitelendirmiştir. Şimdi ise; iyilik ve kötülük kavramlarını- aynı şekilde- sevinç ve keder duyguları ile ifade etmektedir. Ona göre iyilik, *“her cins sevinci ve bundan başka insanı bu sevince götüren her şey ve başlıca, her ne şekilde olursa olsun, beklemeyi dolduran şey”* dir (Spinoza, 1984: 177; Spinoza, 2011: 161). Aynı zamanda, iyilik, insanlara yararlı olan her şeydir (Spinoza, 1984: 222; Spinoza, 2011: 200). Kötülük ise, *“her cins kederi ve başlıca beklemeyi boşa çıkaran (frustrer) her şey”* dir (Spinoza, 1984: 177; Spinoza, 2011: 161). Yani iyiliği engelleyen her durum, kötülüktür (Spinoza, 1984: 223; Spinoza, 2011: 200).

Ayrıca Spinoza, iyilik ve kötülüğü şu şekilde de ele almıştır: Daha çok bir kötülük ve daha az bir kötülük varsa; bu durumda daha az olan kötülük, aslında iyiliktir. Veya daha çok bir iyilikten tat alacakken, buna engel olan daha az bir iyilik, aslında birer kötülüktür (Spinoza, 1984: 278; Spinoza, 2011: 248). Eğer böyle bir durumla karşılaşırsak; ona göre:

“Biz, aklın yönetiminde daha büyük bir iyilik için daha az kötülüğü arayacağız ve daha büyük bir kötülüğün nedeni olan daha az iyilikten kaçacağız, zira burada daha az denilen kötülük, gerçekte bir iyiliktir. İyilik ise, buna karşılık, kötülüktür; öyle ise biz kötülüğü isteyeceğiz, ve iyilikten kaçacağız.” (Spinoza, 2011: 248).

Peki sizce kötülüğün varlığı, hayatı anlamlı mı; yoksa anlamsız mı kılmaktadır? Bu sorunu tartışmadan önce bahsetmemiz gerekir ki; biz insanoğlu, her dönem ve her ortamda, en iyiyle en güzel olanı isteriz. Aynı zamanda, başarılı ve mutlu olmak, hayatımızdaki esas hedeflerimizdir. Bu sebeple, Spinoza'nın bu yorumu, oldukça anlamlı bir yorumdur. Çünkü hiçbir insan, salt kötü ya da salt iyi değildir. Bu ikisi, birlikte yer almaktadır. Keza var olan bu dünyada da, durum bu şekildedir. Yani dünyada var olan kötülükler, aslında iyiliklerin varlığını da anlamlı kılmaktadır. Çünkü tamamen iyilikler üzerine kurulu bir dünya; insanlara olağan, sıradan, anlamsız, sıkıcı, keyif vermeyen ve gelişim göstermeyen bir dünya olurdu. Evet, hakikaten

de böyle bir dünya, tatsız bir dünya olurdu. Bu sebeple benim nazarımda: Az da olsa kötülüklerin var olduğu, ancak genelinin iyiliklerle dolu olduğu bir dünya; daha anlamlı, daha keyifli ve gelişim açısından daha faydalı bir dünya olurdu. Ki şuan var olan dünya, bu şekilde bir dünyadır. İnsanlar kötülükler sayesinde gelişmekte, aynı yanı sıra bir daha düşmemekte, hatalardan belli başlı dersler çıkarmakta ve iyiliklerin kıymetini daha iyi bilmektedir. Düşünsenize, sürekli hayatında iyiliklerin var olduğu bir kimse mi daha mutludur? Yoksa arada az da olsa kötülük gören, ama genelde iyiliklerle karşılaşan bir kimse mi daha mutludur? Örneğin; neden maddi anlamda her imkâna sahip olan varlıklı bir çocuk, mutlu değildir? Neden maddi durumu iyi olmadığı için, beğendiği elbiseyi alamayan bir çocuk, mutludur? Çünkü ilk çocuğun, hayatında hiçbir kötülük yoktur; o iyilikten başka bir şey görmediği ve her istediğini elde ettiği için, hayatından fazla lezzet alamaz. Ancak diğer çocuk, belli kötülükler görebildiği ve her istediğini elde edemediği hâlde, başına gelen iyiliklerin kıymetini daha iyi bilmektedir. Bu basit örnekten de anlayacağımız üzere; kötülüğün varlığı, hayatı oldukça anlamlı kılmaktadır. Zira insanoglu, istediği bir şeyi elde ederken zorluk veya kötülükle karşılaşır, buna rağmen onu elde ederse; istediği o şeyi, sorunsuz elde etmesinden daha çok mutlu olur. Bu yüzden az miktarda olan kötülüğün varlığı, bizleri mutsuz etmek yerine; aksine, mutlu etmektedir. Bundan dolayı, kötülüğü, kötü olarak görmemek gerekir.

Filozofların birkaçı için ise, “*kötülük; yokluk türünden/ademîdir*” (Özdemir, 2010: 9). Yani ontolojik anlamda, kötülük, kendiliğinden mevcut olmayandır. Kötülük, yokluktan ibaret olup; masa, kalem, su gibi dış dünyada kolaylıkla gösterilebilen şeyler gibi değildir (Özdemir, 2010: 9). Bu anlayışı, İbn Sînâ ve Augustinus gibi birçok düşünür benimsemiştir. İbn Sînâ, çoğunlukla iyiliğin yer aldığı bu dünyadaki kötülükleri, gül ağacındaki dikenlere benzetmiştir (Aydın, 2007: 153). Bu örnekten yola çıkarak, kötülüğe vermiş olduğu değer, gözlenebilmektedir. Ona göre, “*kötülük kemalin yokluğu(ademu’ul-kemâl dur)*” (Aydın, 2007: 153). Aslında mutlak iyi olan tek varlık Tanrı olduğu için, bu dünyada kötülüklerin olması ontolojik anlamda bir zorunluluktur. Çünkü bu dünya, mutlak iyi değildir. Bir başka deyişle, dünya, yaratılmış olduğu için, içerisinde bazı eksikler veya kötülükler bulunmaktadır.

Ortaçağ Hristiyan filozofu Saint Augustinus’a göre, “*kötülük vardır*” ile “*Tanrı yoktur*” ya da “*Tanrı iyi değildir*” arasında direkt bir bağlantı kurmak imkân dışıdır (Öktem, 2018: 647). Augustinus, ya kötülüğün mevcudiyetini reddetmekte; ya da mevzu bahis hükümleri tutarlı bir biçimde, tekrar açıklamaktadır (Öktem, 2018: 647). Ona göre, “*kötülük, iyiliğin yokluğudur*” (Peterson vd., 2013: 368). Aynı zamanda, kötülük, hiçlik ile aynı manaya gelmektedir. Varlık cetvelinde iyilikten ufak da olsa, bir pay almayan herhangi bir varlık yokken, bu dünyada mutlak manada bir kötülükten bahsetmek imkân dışıdır. Ancak yine de, bu dünyada varlıkları inkâr edilemeyecek kötülüklerin yer aldığını onaylayan bu düşünür, bütün bu kötülüklerin menşeinin Tanrı’da değil; insanda olduğunu söylemektedir (Çüçen vd., 2017: 186). Zira insan, kendi özgür iradesiyle, kötülüğü ortaya çıkarmaktadır. Kötülük, Tanrı’nın emri ve insanın yanlış davranışlarından ötürü, ceza olarak meydana gelmektedir (Öktem, 2018: 647). Hatta “İtirafkar” adlı eserinde, iyiliklerin Tanrı tarafından verildiğini ve bunların O’nun lütfü olduğunu; kötülüklerin de, bizim günahlarımız olduğunu söylemektedir (Augustinus, 2016: 198). Yani anlaşılacak o ki; Augustinus’a göre, Tanrı’nın sisteminde, kötülük yoktur. Çünkü, Tanrı, varlıkları en güzel vaziyette, kendi bilgisine ve gücüne uygun bir şekilde yaratmıştır. Bu sebeple, gerçek anlamda, kötülük yoktur. Kısacası, Augustinus, kötülüğü iyiliğin zıttı olarak değil; iyiliğin yokluğu olarak görmüştür. O hâlde, kötülük, iyilikten sapma veya iyiliğin bozulma hâlidir. Yani bir çeşit ahlak bozukluğu sebebiyle ortaya çıkan bir kavramdır (Öktem, 2018: 647).

Görüldüğü üzere bu kavram, umumiyetle, başta felsefe olmak üzere; bilim, sanat, edebiyat gibi alanlarda- bilhassa soykırım, afet, savaş zamanlarında- kullanılan ve tartışılan bir kavramdır (Akça, 2020: 1). Ancak kötülük ile ilgili yapılan yorumlarda, genel bir ayrıma gidilirse; bu ayrım, teistler ve ateistler arasında olur. Aslında dünyada var olan bu kötülükleri, her iki görüş de, anlamaya çalışmıştır. Fakat, farklı türden yorumlamaya gitmişlerdir. Şöyle ki; ateistler, bu kötülüklerden yola çıkarak inkâra ve meydan okumaya çalışmakta iken; teistler, kötülükleri merak etmekte ve onları anlamaya çalışmaktadır (Yaran, 2012: 130). Yani kötülük olgusu, inanmayanların asıl sebebi olup inkârlarını ortaya koyarken; inananların iman ettikleri dinin doktrinlerine göre kötülük görüşlerini ortaya koymuştur. (Özcan ve Çam, 2019: 53).

Bu farklı yorumların sebebi, sahip oldukları ahlak öğretileri ve benimsedikleri anlayış farklarıdır. Çünkü her bir düşünürü göre, yapılması veya yapılmaması gerekenler, değişmektedir. Bu açıdan ortaya konulan hiçbir tanım, gâyesiz veya anlamsız değildir (Kaya, 2014: 15). Yani her tanım, kendi bulunduğu düşünce sistemi içinde, yeterince anlamlı ve kıymetlidir. Kötülük kavramı hakkında farklı görüşleri ele aldığımız göre, artık, bu kötülük kavramının çeşitlerinden bahsedebiliriz.

2.1. Kötülük Çeşitleri

Kötülük çeşitleri, çoğunlukla, doğal (fiziksel) ve ahlaki kötülük olarak ikiye ayrılmaktadır. Bahsi geçen doğal kötülükler, doğal sebepler yüzünden; ahlaki kötülükler ise, insanın kendi eylemleri yüzünden ortaya çıkmaktadır. Kimilerine göre, bu doğal kötülüğün oluşumunda, ahlâkî kötülüğün de payı vardır. Buradan anlaşılan; doğal kötülükler, insanlara bir uyarı veya ceza niteliğinde verilmektedir (Öktem, 2018: 649).

Genellikle bu kötülük türleri, iki farklı tür olarak bilinse de, felsefe literatüründe bu kötülük çeşitleri üçe ayrılmaktadır. Bu türler: Tanrı'dan doğan doğal kötülük; insandan meydana gelen ahlaki (moral) kötülük ve evrenin mükemmel olmaması ile alakalı olan metafiziksel kötülüktür (Küçükyavuz, 2019: 8).

Kimi düşünürler, metafiziksel kötülüğü, doğal kötülüklerin arasında ele almaktadır (Yıldırım, 2016: 548). Böylece yine bir fikir ayrılığının daha içine düşmüş bulunmaktayız.

2.1.1. Doğal Kötülük

Doğal kötülükler, tabiatın ve doğal sebeplerden ötürü insanların yaşamış oldukları kötülükler olarak isimlendirilmektedir. (Yaran, 2012: 131). Bunun yanı sıra, çevremizde yer alan doğal ve gayrişahsi varlık ve kuvvetler, bu kötülüğün ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Zihinsel hastalıklar, verem ve açlık gibi kötülükler, doğal kötülüğe birer örnek olabilmektedir (Peterson vd., 2013: 363). Ayrıca deprem, fırtına, sel veya kuraklık gibi doğal afetler ve dilsizlik, körlük veya sağırılık gibi fiziksel engeller de doğal kötülük olarak ele alınmaktadır (Yıldırım, 2016: 548). Halk diliyle, musibet, doğal felaket veya doğal afetler olarak da bilinen (Yaran, 2012: 131) bu kötülüklerin, engellenmesinde ya da mazarratlarının en aza düşürülmesinde, akıl ve güç sahibi olan insana epey vazife düşmektedir (Öktem, 2018: 649).

Doğal kötülükler, genellikle Tanrı'nın kullarına ceza vermesi sonucu ortaya çıkan ya da evrenin kozmik dengesini bozmadan tahakkuk eden doğal hadiselerdir (Yıldırım, 2016: 548). Bu kötülükler, Doğu ülkelerinde de Batı ülkelerinde de, insan ruhuna zarar veren, birçok trajik ve dram içeren hadiselerde karşımıza çıkarak büyük bir sorun meydana getirmiştir. Batı'daki Lizbon depremi, buna en belirgin örnektir. Bu deprem, doğal bir kötülük olmakla birlikte, Lizbon kendini alt üst etmiştir (Başok Diş, 2017: 180). 1 Kasım 1755'te, saat 9:40'ta meydana gelen feci deprem Lizbon kentini harap etmiştir. Richter ölçeğine bakılırsa 8,9 ya da 9 şiddetinde olduğu kestirilen bu deprem, yalnızca Lizbon'da takribi 40.000 kişinin vefat ettiği ileri sürülmektedir. Bu felaket, Azizler Günü'nde (kasım ayının ilk günü) yaşandığı için sabahın erken saatleri Lizbon kiliseleri tıka basa dolu idi (Kaya, 2014: 20; Yaran, 2012: 29). Ayrıca bu depremin peşinden yangının meydana gelmesi; depremlerle birlikte bir dizi dalga felaketin kapsamını büyütmüş, sahile iltica eden binden fazla insanın boğularak can vermesine sebep olmuştur (Arslanboğa, 2015: 18-19; Kaya, 2014: 20). Böylece Lizbon depremi, Batılı aydınları fazlaca etkilemiş ve felsefi optimizmin inhitat etmesinin hızını arttırmıştır.

Ülkemizde de benzer niteliklere sahip bir deprem meydana gelmiştir. 17 Ağustos 1999'da saat 03.03'te yaşanan bu deprem, Richter ölçeğine göre 7,5 şiddetinde olup 20.000 insanın vefat etmesine neden olmuştur (Kaya, 2014: 21). 13 Mart 1992'de Erzincan'da meydana gelen deprem de, tıpkı Lizbon depremi gibi, kutsal olan Ramazan ayı akşamında insanların ibadet ettikleri bir zamanda gerçekleşmiş ve yine yüzlerce kimse vefat etmiştir (Yaran, 2012: 29).

Günlük hayatın dışında, edebiyat alanında da, kötülüğü karşımıza çıkmış bir vaziyette görebiliriz. Zira kötülükle alakalı, birden fazla edebi eser bulunmaktadır (Eagleton, 2011: 84). Örneğin; kimi romanlarda kolera, çiçek veya veba gibi çeşitli hastalıklar mevcuttur. Bu tür hastalıklar, özleri ve sonuçları bakımından kötüdür. "Sergüzeşt" ve "İntibah" gibi birçok eserlerin sonunda, iyi karakterlerin vefat etmesi de kötüdür. Elbette bu durum, Tanrı'nın gücü ve iyiliğine ters düşmektedir (Yıldırım, 2016: 549, 552). Çünkü bu durum, yalnızca kitaplarda veya şiirlerde kalmamakta; her alanda kendisini göstermektedir.

Bahsini ettiğimiz doğal kötülükleri, doğal sebeplerle açıklamaya çalışsak dahi; bunca kötülüklerin karşısında, mutlak iyi bir Tanrı'nın varlığı hakkında, insanların kafalarında çokça soru işaretleri bulunmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi; ateistler, bu durumu, Tanrı'nın var olmadığına dair bir kanıt olarak görmüştür. Çünkü onlara göre, her şeyi bilen ve her şeye kuvveti eren bir Tanrı, burada var olan kötülükleri bilmekte; bu kötülükleri durdurabilmektedir. Fakat Tanrı, bu kötülüklerle "dur" diyerek onları engellemediği için, Tanrı'nın varlığını inkâra gitmişlerdir. Zira kötülüklerin varlığı, herkes tarafından açık bir şekilde görüldüğü için, Tanrı'nın yokluğunu iddia etmek, onlara göre tek yapılması gerek şeydir (Cevzici, 2015: 112).

2.1.2. Ahlaki Kötülük

Ahlaki kötülükler, bir kimsenin ahlaki hatasının direkt neticesi olan ya da diğer kimselere yaptığı fenalıklardan oluşan bir kötülük çeşididir (Yıldırım, 2016: 548). Bu âlemde insanlar, farklı sebeplerle diğer insanlara kötülük yapmakta, o kimselere zulmetmekte, fenalık yapmakta; üstelik o insanların hayatlarını bitirmektedir. Çünkü insanın tabiatında, kötülüğe karşı bir yönelme hâli vardır (Coşkun, 2012: 125). Bundan dolayı, âlemde, bu denli acı içeren birçok hadise vardır. Bu yönüyle, ahlaki kötülükler, kişinin kendi iradi tercihinin bir sonucudur (Başok Diş, 2017: 180). Bu sebeple bu kötülük türüne, “şuurlu bir kötülük” de diyebiliriz. Ve bu kötülükler, ahlaki kötülükler olarak karşımıza çıkmaktadır (Cevizci, 2015: 111). Bu kötülükler, tabiatan değil; direkt olarak insandan doğan kötülüklerdir (Yaran, 2012: 131). İnsanın cinayet, hile, eziyet gibi yanlış eylemlerini ve kötü niyetli insanların kötü niteliklerini ele almaktadır (Peterson vd., 2013: 363). Peki ya nedir bu ahlaki kötülükler? Bu kötülükler insanların özgür irade ve sorumluluklarıyla ortaya çıkan; zulüm, soykırım, savaş (Taylan, 1994: 74); hatta yalan, kusur, eksiklik, adavet, korkaklık, hodbinlik, hasetlik, eziyet, hırs, katı yüreklilik, gaddarlık (Yıldırım, 2016: 548), mazarrat, fenalık, arakçılık, adam öldürme (Durak, 2020: 7) gibi adalete ve ahlaka aykırı olan sapık fikirler ve davranışlar örnek olarak gösterilebilir (Arık, 2007: 16).

Peki bu gibi ahlaki kötülükler neden vardır? Neden insanlar, salt iyilik yapmak yerine; böyle kötülükleri yapmaktadır? Acaba kötülük yapmak, insanın doğasında var mıdır? Yoksa insan, kendi özgür iradesiyle mi bu eylemlere yönelmektedir? Esasen özgür olan bir canlı- yani insan- özgür olduğu için, kötülük yapma hakkına sahiptir. Zira kötülük yapmayı isteme hakkı olmasaydı; özgür olmasının bir manası kalmazdı (Eagleton, 2011: 124). Bu sebeple özgürlüğü olan her canlı, kötülük yapabilmektedir. Lakin yapabilir olması, mutlaka kötülük yapması anlamına gelmemektedir.

J. Hick, insanı moral kötülüklerin kaynağı olarak göstermiştir. Ona göre; bu kötülükler, özgür kişinin, yanlış karakter nitelikleri ve davranışları yüzünden doğmaktadır (Durak, 2020: 10). McCloskey ise, her çeşit ahlaksızlığı bu kötülüğün içine almıştır (Küçükayvuz, 2019: 10). Yani basite indirgenirse; moral kötülük, apaçık bir ahlaksızlıktır. Aldatma, kabalık, korkaklık, tamahkarlık, merhametsizlik, hodbinlik gibi eylemler buna örnektir (Cengiz, 2019: 5-6). Örneklerden de anlaşılacağı üzere, ahlaki kötülüklerin merkezinde, özgürlük kavramı, yer almaktadır. Tercihlerini özgürce yapan bir insan, yanlış olan bu davranışları sergileyerek, moral kötülüğü ortaya çıkarmaktadır (Küçükayvuz, 2019: 10).

Moral kötülüğe somut misal vermek gerekirse: Doğu’da Saddam Hüseyin’in Halepçe kırımı; Batı’da ise Nazilerin Yahudi pogromu (soykırım) ve Holokost Katliamı örnek olarak verilebilir. Nazilerin Yahudi pogromu, 1939’da Almanya’daki tüm Yahudilerin bir araya getirilerek, Polonya’da Yahudi mahallelerine (getto) yerleştirilmesiyle harekete geçmiştir. Bu mahallelerde pek çok kimse, açlık, soğuk ve salgın hastalık sebebiyle ölmüştür. Burada ölüm, olağan dışı değildir. Polonya’da toplu şekilde kurşuna dizme katliamı, Naziler için çok etkili olmadığı için, yeni metotlar bulunarak gaz odaları keşfedilmiştir (Kaya, 2014: 23). İlk defa bu gaz odaları, yine 1939’da, tedavisi olmayıp can çekişen hastaların huzurla vefat etmesi için kullanılmıştır (Arendt, 2012: 116). Ancak Naziler, artık Yahudileri katletmek için, bunları kullanmaktadır. İlk başlarda, bu odalara gelen insanlar, kamyon egzozuna bağlanarak canları alınmıştır. Ancak bu metot da, Naziler için tatmin edici olmayınca, sonunda toplu ölümler için fabrikalar kurulmuştur. Fabrikalar kurulduktan sonra; hayvan vagonlarına bindirilen Yahudiler, bu fabrikaların içine dek trenlerle taşınmıştır. Gaz odaları, duş odası gibi görüldüğü için, Yahudiler çok karşı çıkmadan, toplu olarak içeriye girmişlerdir (Kaya, 2014: 23). Çünkü onları kandırmak için lazım olan tüm tedbirler alınmıştır (Arendt, 2012: 99). Kurbanlar, gaz odalarına gidene kadar, her şeyin güzel bir manzaradan ibaret olduğunu sanmaktadır (Bauman, 1997: 44). Sonunda gaz odasına çıplak bir hâlde giren bu kurbanlar, duş başlıklarından gelen siyanik asit yüzünden ölmekte; ardından, az ileride bulunan fırına atılarak yakılmaktadır (Arendt, 2012: 98). Burada ölen- daha doğrusu feci bir şekilde katledilen- kişilerin yüzleri veya isimlerinin bir kıymeti yoktur. Onlar sadece birer sayıdan ibarettir (Coşkun, 2012: 21). Ne acı değil mi? Orada can veren her canlı, aslında birer insandır; ancak insan gibi görülmedikleri için, her çeşit kötülüğe maruz kalmışlardır (Başok Diş, 2017: 198). En büyük ve en fazla ses uyandıran (Bakır, 2015: 98) ölüm kampı olarak bilinen Auschwitz’de, takribi 1.500.000 insan katledilmiştir (Kaya, 2014: 23). Auschwitz, özgür ve akıllı olan insanın, kendi elleriyle yaptığı ahlaki kötülüğe bariz ve korkunç bir örnektir (Başok Diş, 2017: 180). Hannah Arendt, buradaki cinayetlerin, küçük bir sivrisineğin ezilmesi kadar, manasız olduğunu söylemiştir. Zira Nazilere göre, bu kamplar, gereksiz insanların temizlenmesini sağlamaktadır. Bu sebeple, buradaki ölümler, normalleşmiştir (Coşkun, 2012: 17). Ancak Richard J. Bernstein, Auschwitz’in ardından, kötülüğün ve acının normalleştirilmesinin terbiyesizlik olduğunu söylemiştir (Eagleton, 2011: 126).

Benzer şekilde 1941’de, Yahudileri, Çingeneleri ve Siyah insan gruplarını katletmek için, Holokost (Holocaust) adı verilen, toplu hâlde yakmalar gerçekleştirilmiştir (Hürriyet, 2021). Peki ya nedir bu holocaust? Holocaust, Naziler tarafından, Yahudi topluluğuna uygulanan dehşet verici bir öldürme hadisesidir (Bauman, 1997: 9). Çoğunlukla Yahudi pogromundan bahsederken dile getirilmiştir (Bakır, 2015: 98). Holocaust, hatırlanan ve geçmişte yaşanmış olan her çeşit kötülüğü gölgede bırakmıştır (Bauman, 1997: 195). Zira bu, masum insanlara karşı yapılan korkunç bir cürümdür (Bauman, 1997: 7). Peki buradaki amaç nedir? Neden böyle bir katliam ortaya çıkmıştır? Naziler, katiyen Yahudileri köleleştirmeyi gaye edinmemiştir (Bauman, 1997: 158). Esas hedef, Yahudileri katletmek olmasa dahi, onların göç etmesi veya farklı sebeplerle Yahudilerin toplumdaki temizlenmesidir (Bauman, 1997: 34-35). Zira Nazilere göre, mükemmel bir dünya için, Yahudilerin ortadan kaldırılması gerekmektedir (Bauman, 1997: 107; Eagleton, 2011: 91). Bu sebeple ilk çözüm olarak, Yahudileri, toplumdaki sürmüşlerdir (Arendt, 2012: 66). Bunun üzerine, çalışan Yahudileri işlerinden çıkarmış; emeklerini sömürmüş; hatta onları aç bile bırakmışlardır (Bauman, 1997: 240). Aynı zamanda Yahudiler, Alman olmaktan çıkarılıp, Almanların gözünde “öteki” konuma getirilmiştir. Sarı yıldız işlenmiş giysileri giymeleri için mecbur bırakılmışlar. Ve böylece toplumdaki ayrılmışlardır (Başok Diş, 2017: 185). Ardından, ikinci çözüm olan, toplamak gerçekleştirilmiştir (Arendt, 2012: 78). Naziler bu çözümde, tüm Yahudileri bir araya getirerek, çok dehşet verici kamplara yerleştirmişlerdir (Arendt, 2012: 92). Bu kamplar, salt bir toplumun yok edildiği mekanlardan ziyade; bilimsel açıdan kontrol edilerek, insanların hayvanlardan aşağı görülen bir şekilde yok edildiği yerlerdir (Başok Diş, 2017: 182). Buradaki işkenceler, sistematik bir şekilde düzenlenerek yapılmaktadır. Bu özelliği nedeniyle, geleneksel katliamdan ayrılıp, modern katliama bariz örnek olmuştur (Başok Diş, 2017: 183). Nazilerin üçüncü çözümü ise, öldürmek olmuştur (Arendt, 2012: 92). Yaşlı, kadın, çocuk, erkek, sakat, hasta demeden çalışacak durumda olmayan her Yahudi, burada sistematik bir biçimde katledilmiştir (Başok Diş, 2017: 185). En sonunda, öldürülen bu kurbanlar, yakılarak ortadan kaybedilmiştir (Bauman, 1997: 25). Evet, tüyler ürpertici olmasına rağmen, bu hadiseler, gerçekten yaşanmıştır. Hatta şüphesiz günümüzde, dahi bu gibi korkunç olayların benzerini görmekteyiz. Katliam, soykırım veya savaşları göremediğimiz yerlerde ise, mutlaka sosyal veya psikolojik şiddeti görürüz. Dünyamızdan tutun, ta ailemize kadar girmiş olan şiddetten bahsediyorum. İnsan, neden bir başka insana, hatta canlıya kötülük yapar ki? Esasen, insanın bu kötülükleri, kendisi için yapmaması gerekir. Zira insan, erdemli ve iyi bir kimse olmayı, özgür iradesiyle seçmektedir. Ama kişi, iyi ve ahlaklı bir kimse olmak yerine, yanlış olan kötülüğü seçmektedir. Ne acı. Bu eylemlerin, dinle bir alakasının olduğunu da düşünmüyorum. Zira kötülük, gördüğümüz üzere, seküler manada da, karşımıza rahatlıkla çıkmaktadır. Dünyanın en çağdaş, en modern olarak bilinen bu coğrafyasında bile, çok rahat bir şekilde yaşanan bu gibi hadiselerden anlaşıldığı üzere; kötülük, her alanda, her durumda ve insanın olduğu her yerde karşımıza kolaylıkla çıkabilmektedir. Ancak bahsedilen bu soykırımda yer alanların hepsi, Yahudilere işkence etmemiştir. Bir çoğu uzman olup, incelemeler yapmış; notlar almış; konferanslara katılmıştır (Başok Diş, 2017: 187; Bauman, 1997: 44). Bu sebeple, bu kötülüğü kendileri yapmadığı veya bu olanların esasen kötü olmadığını düşünerek, vicdanlarını susturmaya çalışmışlardır (Bauman, 1997: 200-201). Acaba bu düşüncelerinde haklı olabilirler mi? Hakikaten yapılan onca zulüm, onca eziyet, hatta infazlar kötülük değil midir? Burada yaşanan tüyler ürpertici hadiseler, kime veya neye göre kötüdür? Belki de holocaust, modern uygarlık için gerekli bir şarttır (Bauman, 1997: 32). Belki de Nazilerin, Avrupa’daki Yahudileri katletmesi, modern anlamda Avrupa’nın daha fazla gelişmesine araç olmuştur. Sebep veya bahane her ne ise, bu yapılan şey, korkunç bir katledilmedir. Ve benim nazarımda, bunu hiçbir gerekçe değiştiremez. Zira Arendt, holocaust hadisesini, sadece Yahudilerin bir problemi olarak görmemiştir. Bu, tüm insanlığı ilgilendiren bir problemdir (Bakır, 2015: 97; Coşkun, 2012: 74). Zaten bu katliamlar, salt Yahudilere yapılmamıştır. Kurbanların arasında Çingeneler, eşcinseller, komünistler veya akıl hastaları da vardır (Badiou, 2013: 79; Eagleton, 2011: 90). Bu soykırımlar esnasında, binlerce insan, akla mantığa yatmayan işkencelere maruz kalmış; sakat bırakılmış veya infaz edilmiştir. Fiziken kötülüğe uğramamış olan Yahudiler ise, evlerinden, mesleklerinden ve sevdiklerinden olmuştur. Hatta yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu yaşadıkları şey, ahlaken kötülüktür. Esas sorun, bunca korkunç hadise ve kötülüklerin yaşandığı yer, Dünyanın en uygar bölgesinin ortası olmasıdır (Bauman, 1997: 12). Hakikaten, nasıl oluyor da Dünyanın en uygar bilinen yerin tam ortasında, bu kötülükler rahatlıkla ortaya çıkabiliyor? Bu korkunç vahşeti, yalnızca, basit bir kötülük olarak nitelendirmek ne kadar uygundur? Hakikaten, burada yaşanan kötülükler, sıradan mı; yoksa tamamen sıra dışı bir olay mıdır? Arendt, bu kötülükler karşısında, şaşkına dönmüş ve bunların sıra dışı olduğunu savunmuştur (Bakır, 2015: 102). Kendisi, Yahudi kimliğini hiçbir vakit reddetmeyen bir Alman Yahudisidir (Coşkun, 2012: 9). İnsani olması ve belki de Yahudi olması, bu vahşeti reddetmesine neden olmuştur. Katliamı reddetse dahi, bu kamplarda rapor tutarak hizmet etmiştir (Bakır, 2015: 99). Ancak, Yahudilere veya bir başkasına, kesinlikle eziyet etmemiştir (Bakır, 2015: 103). Ona göre, Nazilerin yaptığı bu kötülükler, geleneksel kötülüklerden tamamen başka ve insani nedenlerle izah edilemeyecek bir durumdur. Arendt, bu duruma “radikal kötülük” demiştir (Bakır, 2015: 97). O, bu tanımla, insanların yavaş

yavaş insanlıktan yoksun bırakıldığı bir süreci açıklamaktadır (Başok Diş, 2017: 185). Alain Badiou da, bu yok edilişe, “*saf hâliyle kötünün benzersiz, rakipsiz ve bu anlamda aşkın ya da dile getirilemez ölçüsünü sunduğu için radikal kötülük*” demiştir (Badiou, 2013: 67-68).

Arendt için akıl, iyi ile kötüyü seçebilme kabiliyetiyle, epey fazla önem taşımaktadır (Başok Diş, 2017: 196). Hannah Arendt için, herhangi bir kişi, ahlakın olmadığı ortamlarda dahi, ahlaklı bir şekilde hareket edebilmektedir (Başok Diş, 2017: 195). Ancak bunun için, kişinin, hem duygudaşlığına; hem merhamet duyguna; hem de aklına ihtiyacı vardır. Zira duygulardan arınmış bir akıl, manasız ve işlevsizdir. Fakat aklı ve duyguları sayesinde, kişi, kurban rolündeki kişilerle empati yapabilir; onların acısını anlayabilir. Aynı zamanda Arendt, düşünmeyi, duygulardan daha çok önemsemektedir. Kendisine göre ahlakın temelinde, insanın sık sık kendisinin farkında olması ve kendisini tenkit etmesinde yatmaktadır (Başok Diş, 2017: 196). Ona göre bunu yapan kimse, uyurgezerlikten kurtulmuş olmaktadır (Başok Diş, 2017: 197).

Aristoteles’e göre bu kötülükler, büsbütün insan kaynaklı olarak ortaya çıkmaktadır. Bir kimse, özgür iradesini hatalı yönde kullanırsa; bu kötülüğü bizzat kendisi doğurmuş olur. Zira ona göre, bir kişi bile, zalim veya kötü olmayı istemeden zulüm ya da kötülük yapamaz (Özdemir, 2001: 30). Bunun yanı sıra, kötü kimseler olmadan, kötü davranışlar meydana gelmez (Eagleton, 2011: 134). Zaten yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, özgür olan ve bu özgürlüğünü yanlış kullanımla insanları yüzünden ahlaki kötülükler, korkunç ve acınası bir biçimde bize kendini göstermektedir. Ayrıca Aristoteles, bu kötülükleri yapmamayı veya iyilik yapmayı, çocukken edindiğimiz semih ve dost olma gibi erdemli davranışlara bağlamıştır (Başok Diş, 2017: 195). Zira böyle değerleri olan kimseler, bir başkasına kötülük yapamaz. Aslında, “*ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka türden kanaat, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğuş veya başka türden statü*” ayrımı yapmadan, her insanı sevmeli ve saymalıyız (Başok Diş, 2017: 183-184). Ona göre, kişi, çocukken sevgi ve merhamet duygularını kazanamaz ise; yetişkin olduğunda da bu gibi ahlaki kötülükleri rahatlıkla yapabilmektedir (Başok Diş, 2017: 195). Bu sebeple çocukları, bu gibi erdemlere dikkat ederek büyütmeliyiz.

2.1.3. Metafiziksel Kötülük

Metafiziksel kötülük, maddenin veya evrenin, sonsuz ve sınırsız olmamasından ortaya çıkan kötülüklerdir (Yıldırım, 2016: 548). Bir başka tanıma göre, eşyanın olgunluk ve eksiksizlik açısından noksan olmasıdır (Özdemir, 2001: 321). Eşyadaki kötülük, bir nevi, eksiklik ve bozulma hâlidir (Eagleton, 2011: 125).

Bu kavramı ilk defa Leibniz kullanmıştır. Ona göre metafiziksel kötülük, “*yaratılanlardaki asıl eksiklik*” (Yıldırım, 2016: 548) ya da “*var olan her şeyin aslen kâmil olmayışı yani noksan yaratılmış olması*”dır (Mustafayev, 2011: 44). Varlıktaki bu metafiziki noksanlık, negatif bir şey olup kâmilliğin noksanlığını ortaya koymaktadır (Kiraz, 2013: 149; Özdemir, 2001: 15). Zira, Tanrı’nın ulu egemenliğinin diğer tüm egemenliklerin en yüksek makamda olması sebebiyle, orada fazla miktarda iyiliğin tam anlamıyla tahakkuk etmesi için, buradaki varlıklarda az miktarda kötülüğün, tahakkuk etmesi lazım gelmektedir. Ayrıca eşyanın noksanlığı, Tanrı ile değil; yaratılmış olması ile alakalı bir durumdur (Yıldırım, 2016: 548). Yani metafiziksel kötülük, sonlu eşyanın özünden kaynaklanmaktadır. Şayet, en mükemmel varlığın Tanrı olduğunu düşünürsek; buna göre Tanrı haricindeki tüm varlıkların, Tanrı’ya nazaran noksan olduğunu onaylamak mecburiyetinde oluruz. Bundan dolayı, yaratılan herhangi bir varlıkta, Tanrısal tamlığa şahit olamayacağız. Ve böylece noksan olan eşyaları, kötülüğün kaynağı olarak değerlendirebiliriz. Sonuç olarak büyük resmi görerek, şunu söyleyebiliriz ki; bu evrende, noksanlıklar ve sonlu varlıklar vardır. Ancak bunlar, kötülüğü değil; bizim hala bulamadığımız bazı iyilikleri içinde taşıdığı ilâhî bir dizayna bağlı olarak iyiliği taşımaktadır (Küçükyavuz, 2019: 14).

Birçok filozofa göre metafiziksel kötülükler, esasen diğer iki kötülük çeşidinin nedeni olarak görülmektedir. Başka deyişle, moral ve doğal kötülükler, metafiziki noksanlığın bir neticesidir (Kiriş, 2008: 5; Küçükyavuz, 2019: 14). Leibniz, doğal ve moral kötülüğün tabanında, metafiziksel kötülüğün var olduğunu dile getirirken de, bu kötülüğün ehemmiyetine dikkat çekmiştir (Akça, 2020: 4). Yani Leibniz için, metafiziksel kötülük, doğal ve moral kötülüğün temelini teşekkül eden bir unsurdur (Arık, 2007: 13; Mustafayev, 2011: 49).

Metafiziksel kötülükler, şeylerin ve canlıların tabiatına işlemiş hâlde olan kötülüklerdir (Özdemir, 2001: 321). Ayrıca bu kötülüğün, hakikaten büyük bir sorun teşkil ettiğini göstermek amacıyla, kişinin ruhunu zedeleyen birçok trajik ve duygusal içerikli sahneler dile getirilmiştir (Kiraz, 2013: 13). Yılan ve akrep gibi mahluklar veya muhataralı av hayvanları; buzullar ve çöllerle kaplı kesimler; kıtlık ve yağışsızlık, olağanüstü büyüklükteki dalgalar, yanardağlar; çocuk felci, cüzzam ve kanser gibi

korkutucu hastalıklar bu kötülük türüne örnek olarak verilebilir. Velhasıl, metafiziksel kötülük şeklinde isimlendirilen şeyler, eşyanın tabiatında olan bazı noksanlıklara bağlı olarak meydana gelen; negatif ve kabul görülmeyen neticelere sebep olan hadise ve eylemlerden ibarettir (Özdemir, 2001: 321).

Kötülüklerin türü ve tabiatıyla ilgili, bugüne dek, türlü tartışmalara gidilmiş olsa da, esas sorun, “kötülük sorunu” olarak isimlendiren problem olmuştur. Bu sorun, “*Kötülüğün kaynağı neresidir?*” ve “*Eğer dünya salt iyi bir Yaratıcı tarafından var edildiyse, mevcut kötülük nasıl izâh edilecektir?*” gibi sorulara cevap aramaktadır (Kocabaş, 2010: 2). Bakalım bu sorun, bu gibi, türlü soruların cevaplarını bize verebilecek mi?

3. Kötülük Sorunu

Kötülük sorunu, çok eski çağlardan günümüze kadar gelmekte olan, hemen hemen her dönemde kendini gösteren, hem teologların hem de filozofların ele aldığı mühim bir sorundur (Öktem, 2018: 641). Bu sorun, genel olarak felsefe alanının; özel olarak ise, din felsefesinin en önemli problemlerinden biridir (Yasa, 2015: 12). Evrensel bir problem durumuna gelen bu sorun, iyi ve mutlak güç sahibi Tanrı ile evrende bulunan kötülüklerin birlikte olmasının olanaksızlığı fikridir (Durak, 2020: 5). Bir başka deyişle, kötülük sorunu, Tanrı'nın ya gücünün mutlak olduğu; ya da adaletin noksanlığı üzerinde durmaktadır (Buğday, 2008: 5; Manafov, 2006: 35-36).

İnsanoğlu, yaratılışından bugüne kadar, sürekli ben kimim? Nasıl var oldum? Nereden geliyorum? Nereye doğru gidiyorum? Niçin vefat ediyorum? Buraya ne amaçla gönderildim? Ne için varım? Tanrı veya bir yaratıcı mevcut mudur? Eğer mevcut ise, buradaki kötülükler niçin vardır? Veya kötülük denen şey, sahiden var mıdır? Bunca güzel özelliklere sahip, mutlak iyi olan bir Tanrı, neden bu kötülüklerle müdahale etmiyor? Bu gibi birçok soruya yanıt ararken, evrenin ve kendisinin varoluşu üzerinde kafa yormuş ve buna anlam vermeye çalışmıştır. Fakat bu sorular, insanın düşüncelerini altüst etmiştir. Zira her şeyi bilen, her şeye kudreti eren, bilgelik sahibi, çok merhametli ve sevecen olan bir Tanrı ile dünyadaki bu kötülükler birbirlerine ters düşmektedir (Durak, 2020: 5). Esasen de, bu dünyadaki kötü veya kötülüklerin var olduğu herhalde inkâr edilemez. Uzunca yıldan itibaren, yapılan dinî ya da siyaset savaşları, dünyanın türlü civarlarının yalnızca siyaset ve iktisadi sebeplerle işgali, neredeyse tüm insanlar tarafından açık ve seçik bir şeydir (Cevzici, 2015: 111). Böylece, dünyadaki kötülükler, biz insanların kafasını karıştırarak belli açıklama yapmaya götürmüştür (Peterson vd., 2013: 363).

Mutlak güce sahip olan iyi bir Tanrı düşüncesine karşın evrende bulunan kötülüklerin uyuşmadığı düşüncesi etrafında biçimlenen “kötülük sorunu” nun, kökenini ve tabiatını ilk defa sorgulayan Yunanlılar olmuştur (Arslanboğa, 2015: 12). Felsefi açıdan kötülüğü ilk kez Antik Yunan'da görsek de, bu sorun, ilk insana kadar gitmektedir. Zira iyi ve kötü kavramları, insani temelde meydana gelmiştir (Ak, 2016: 1). İlk insanla beraber mevcut olan kötülük ve iyiliğin kökeni, yaratılıştan mı; yoksa sonradan mı var olduğu hakkında birçok fikir ve tartışma ortaya atılmıştır (Keklik, 2007: 6). Kötülüğün özü, varlığı ve kaynağı ile ilgili mistik, felsefi ve mitolojik gibi birçok farklı tanımlama yapılmaktadır (Arslanboğa, 2015: 11).

Var olan bu kötülükleri sorgulamaya başlayan kimselerin, ilk olarak akıllarına (Özdemir, 2001: 7, 36): “*Neden iyi, doğru kimseler acı çekiyor? Neden günahsız yavruların sağlığı bozuluyor veya ölüyor? Tanrı bu kötülüklerle niçin izin veriyor? Masum insanların gördüğü bu zulme neden dur demiyor?*” gibi sualler gelmektedir (Arık, 2007: 4; Topaloğlu, 1998: 285; Yaran, 1997: 9). Bu sualler, neredeyse tüm düşünürleri etkilemiş ve bu konu, tartışma konusu hâline gelmiştir. Doğu'da ve Batı'da, neredeyse her dönem, bu suallere yanıt aranmıştır (Özdemir, 2001: 7, 36). Tanrı'ya inanan kimseler, kendi akıl ve vicdanını doyuracak biçimde, bazı sonuçlara erişebilmektedir. Fakat bu vaziyet, tüm insanlar için, mevzu bahis olmayabilir. Kötülük, kimi kimseler için, Tanrı'dan veya buldukları dinden uzaklaşmaya sebep olmaktadır. Kimisi için ise, tamamen reddediş unsuru olmakta ve kişi, Tanrı'yı inkâr etmeye kadar gitmektedir. Üstelik bu kötülüklerle dair şüphe ve fikirler, bireysel şüphe ve inkâr seviyesinde durmuş; felsefi ve mantıksal bakımdan Tanrı'yı reddedenler için de mühim bir delil sayılmıştır. Ancak Tanrı'ya inanan kimseler, bu inkârlara karşı türlü yanıtlar vermiştir (Topaloğlu, 1998: 285). Ayrıca bu kötülük sorunu, yalnızca ilâhiyatçıları ve filozofları düşündürmekle kalmamıştır. Neredeyse her çağda, her kesimden insanın kafa yorduğu bir konu hâline gelmiştir (Arık, 2007: 3).

Felsefe tarihi boyunca kötülük problemi, defalarca tartışılarak, birden çok değişik görüş ortaya atılmıştır. Tüm filozoflar kendi fikirlerine göre, soruna farklı pencerelerden bakarak, çözüm getirmeye çalışmıştır. Bu sebeple, kötülük sorunu, insanlığın düşünce dünyasında epeyce mühim bir konuma sahiptir. Bütün düşünürlerin bu soruna nasıl farklı çözümler bulduğunu tek tek ele almamız mümkün olmayacaktır. Ancak kimi fikirlerden kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır.

Daha evvelden bahsettiğimiz gibi, kötülük sorununu ilk defa formüleştiren kişi, İlkçağ filozoflarından Epikuros'tur. Elbette Epikuros'tan önce de kötülük kavramı mevcuttur, fakat formüle edilmemiştir (Kiriş, 2008: 86; Özcan ve Çam, 2019: 56). Ona göre:

“Kötülük, iyilik için gereklidir. O olmasaydı, iyilik olmazdı. İyiliğin yegane hikmeti kötülüktür. Tehlike olmayan yerde cesaret, ızdırap olmayan yerde merhamet olur mu? Bütün dünya mutlu olsaydı fedakarlık neye yarayacaktı? Ahlaksızlık olmayınca erdem, nefret olmayınca sevgi, çirkinlik olmayınca güzellik tasavvur edilebilir mi?... İnsanlık, iyilikle kötülük arasında ebediyen mücadele edecektir...” (Öktem, 2018: 645).

Epikuros, şu sözleriyle kötülük sorununu ve onun özünü alakalı temel problemleri ele almıştır:

“Tanrı, ya kötülükleri ortadan kaldırmak ister de, kaldıramaz veya kaldırabilir, ama kaldırmak istemez; ya da ne kaldırmak ister ne de kaldırabilir, yahut da hem kaldırmayı ister hem de kaldırabilir. Eğer ortadan kaldırmak istiyor da kaldıramıyorsa, O güçsüzdür; bu durum, Tanrı'nın karakteriyle uyumsuz; eğer ortadan kaldıracak, fakat kaldırmak istemiyorsa, O kiskançtır ki bu da aynı şekilde Tanrıyla uyumsuz; eğer O ne ortadan kaldırmayı istiyor, ne de kaldıracak, hem kiskanç hem de güçsüzdür, bu durumda da Tanrı değildir; eğer hem ortadan kaldırmayı istiyor hem de kaldıracak, ki yalnızca bu Tanrı'ya uygundur, o zaman kötülüklerin kaynağı nedir? Ya da kötülükler niçin ortadan kaldırılmamaktadır?” (Ak, 2016: 2-3; Kiriş, 2008: 86; Özcan ve Çam, 2019: 56).

Ona göre, iyi olan bir Tanrı'nın kötülüklerle dolu olan bir âlemi var etmesine karşı çıkmamak, mantıksal bakımdan imkânsızdır (Ak, 2016: 3). Bu durumda, şayet, Tanrı, iyi ve mutlak güce sahip ise; “dünyadaki bunca kötülük nereden gelmektedir?” (Öktem, 2018: 645) gibi ciddi bir sorun ortaya çıkmış olur. Bu sorun, binlerce yıldan beri, inanan veya inanmayan tüm insanların içinden çıkmadığı bir sorun hâline gelmiştir (Aydın, 2007: 151; Taylan, 1994: 47). Daha kolay ifade etmek gerekirse; *“Tanrı, mutlak güç sahibidir. Tanrı'nın niyeti iyidir. Evrende kötülük bulunmaktadır”* (Shermer, 2007: 80). Bu üç cümle, anlaşıldığı üzere, kendi aralarında çelişkiye girmektedir. Zira Tanrı'nın her şeye gücü yetiyorsa, kötülüğün mevcut olmasına müdahale edemez mi? Veya Tanrı tamamen iyi niyetli ise, kötülüğün mevcut olmasına müdahale etmesi gerekmiyor mu? Bu durumda “kötülük mevcut ise, Tanrı ya tamamen iyi niyetli değildir ya da her şeye gücü yeten değildir” sonucu ortaya çıkmaktadır (Shermer, 2007: 80-81). İlk çağlardan bugüne dek, Epikuros, Voltaire ve Schopenhauer gibi birçok pesimist bakımından, kötülüğün müdafaa edilecek herhangi bir yanı bulunmamıştır. Zira onlar için iyi, güçlü, merhametli bir Tanrı ile kötülüğün mevcudiyetinin bir arada olduğunu aklından geçirmek dahi imkân dışıdır. Yani bu ikisinden birisi mevcut ise, diğerleri mutlaka mevcut olamaz (Özdemir, 2001: 350). Böylece ateistler, her zaman Tanrı'nın yok olduğunu veya O'nun mevcut olmadığını ortaya koymaya gitmiştir. Çünkü şayet, burada mantıksal anlamda bir tutarlılık olduğu dile getirilse dahi, bu şekilde bir vaziyet, Tanrı'yı inkâr etmek için bir esbabımucibedir (Taylan, 1994: 50).

Kötülük sorunu, felsefi manada ilk kez Epikuros ile başladığı (Ak, 2016: 3) için, bazen *“Epikuros Bilmecesi”*; bazen ise *“Epikuros Çıkmazı”* olarak karşımıza çıkmaktadır (Özcan ve Çam, 2019: 54; Yasa, 2015: s.14-15).

İlkçağ düşünürlerinden Epikuros'un ardından, yeniçağ düşünürlerden David Hume olmak üzere kimi düşünürler de, kötülük sorununu teistler için üstesinden gelinmesi epey zor bir hâlde formüleştirmeye gitmiştir (Yaran, 2012: 133). Hume'a göre, kötülük, Tanrı'nın reddi için oldukça kuvvetli bir kanıtı meydana getirmiştir (Peterson vd., 2013: 372). Epikuros'un ortaya attığı görüşleri onaylayan David Hume, ateistik kötülük sorununu şöyle ifade etmiştir:

1. *(Teistlerin iddia ettiğine göre) Tanrı, ilim, kudret ve iyilik sahibidir.*
2. *(Eğer böyleyse) ilim sahibi bir varlığın, kötülüğü önlemenin yollarını bilmesi gerekir.*
3. *Kudret sahibi bir varlığın, kötülüğü önlemeye dair bildiği bu yolları gerçekleştirebilecek güce sahip olması gerekir.*
4. *İyilik sahibi bir varlığın da, önleme yollarını bildiği ve önlemeye de gücünün yettiği kötülüğü, önleme iyi niyetliliğine sahip olması gerekir.*
5. *Bu durumda da, dünyada herhangi bir kötülüğün olmaması gerekir.*
6. *Ama dünyada kötülük vardır.*
7. *O halde, Tanrı'nın ya ilmi, ya kudreti, ya da iyiliği eksiktir, ya da Tanrı hiç yoktur”* (Yaran, 2012: 133-134).

Gördüğümüz üzere, bu şekilde bir akıl yürütme, mantıksal anlamda ciddi bir çelişki ya da tutarsızlık ortaya koymuştur. Yani, mutlak güç ve iyiliğe sahip bir Tanrı varsa; -ki teistler var olduğunu savunmakta- bu dünyada kötülük var olmamalıdır veya içinde yaşadığımız bu dünyada kötülük varsa; -ki vardır, hatta bu kötülükleri türlü çeşitlere bile ayırabiliyoruz- yani onların varlığını gözlemleyebiliyorsak; o halde, böyle güzel niteliklere sahip bir Tanrı olmamalıdır. Çünkü böylesine güçlü ve iyi bir Tanrı ile dünyadaki kötülükler çelişmektedir (Taylan, 1994: 50).

Ayrıca Hume, bu dünyanın olabilen en kötü dünya olduğunu göstermek için, şunları söylemiştir:

“...Hayatın bütün iyilikleri bir araya gelse, çok mutlu bir insan meydana getiremez; fakat bütün kötülüklerin bir araya gelmesi gerçekten bir zavallı ortaya çıkarır. Bu dünyaya ansızın bir yabancı düşerse; ona bu dünyanın kötülüklerinin bir örneği olarak, hastalarla dolu bir hastane, suçlular ve borçlularla tıklım tıklım dolu bir hapisane, cesetler yığılı bir savaş alanı, okyanusta dalgalarla boğuşan bir filo, tiranlıktan, kıtlıktan ya da salgınlardan eriyip gitmiş bir millet gösterirdim. Ya hayatın neşeli yanını göstermek, hazları hakkında bir fikir edinmesini sağlamak için onu nereye götürmem gerekirdi? Bir baloya, bir operaya, saraya mı?” (Yasa, 2015: 20).

David Hume, bu sözleri dile getirerek, dünyadaki kötülükleri gözler önüne sermeyi ve Tanrı’yı inkâra gitmeyi amaçlamıştır. Hume gibi birçok ateist, kötülük sorununu, bazı zamanlar teistlerin üstesinden gelemeyeceklerini düştikleri bir taarruz silahı; bazı zamanlar ise, ateist olmalarının bazı yönden entelektüel bazı yönden de duygusal tarafları olan bir müdafaa yanıtı olarak görmüştür (Yaran, 2012: 129). Ateistlerin bu görüşünü, basit bir şekilde dile getirirsek: “*Sen madem teistsin, o halde evrendeki kötülükle Tanrı’nın iyiliğini nasıl bağdaştırıyorsun?*”; “*Ben ateistim, çünkü evrendeki kötülüklerle iyi bir Tanrı’nın varlığını çelişik buluyorum.*” (Yaran, 2012: 129) gibi soru ve yanıtlarla karşı karşıya gelebiliriz. Görüyoruz ki; bu sorun, ateistlerin kesinlikle bir sığınağı olmuştur (Peterson vd., 2013: 363). Bununla da kalmayıp, tarih boyunca, kendini müdafaa etmek için, bu sorunu en etkili taarruz silahı olarak kullanmışlardır.

Ateistlerin en mühim dayanakları olan kötülük sorununa, teistler; kendilerince yanıtlar sunmuş ve bahsi geçen olguların, Tanrı’nın mevcudiyeti ve iyi oluşuyla tenakuza düşmediğinin esbabı mucibelerini gözler önüne sermek için uğraşmıştır. Teistlerin, bu dünyadaki kötülükler ile Tanrı’nın varlığı ve nitelikleriyle çelişmediğini gösteren bu açıklamalar, “teodise” yani “adl-i ilahi” veya “Tanrı’nın adaleti” olarak isimlendirilmektedir (Yaran, 2012: 129-130).

Teistlere göre, Tanrı vardır; hatta bu Tanrı iyilik sahibi, her şeye kudreti eren, her şeye bilen ve yaratıcı gibi tüm yetkin niteliklere sahiptir (Arıcan, 2015: 129; Taylan, 1994: 48). Bu şekilde bir yoruma göre, Tanrı; tüm bu kötülükleri bilmekte, istemekte ve yaratmaktadır. (Taylan, 1994: 48). Çünkü, hem Tanrı’nın kudretine hiçbir sınırlama getirilemez hem de Tanrı, mutlak manada iyidir. Ve daima iyiliği istemektedir. İyiliğin en açık seçik özelliği, kötülüğün karşısında durmak ve onu arzulamamaktır (Arıcan, 2015: 129). İşte tam da burada, Tanrı’nın bahsedilen bu niteliklerinin dünyadaki kötülüklerle nasıl örtüşebildiği suali mecburen ortaya çıkmaktadır. Bu soru karşısında kimi teistler, kötülüğün gerçek varlığını reddederek, kötülüğü görmezlikten gelmiş; kimileri, dünyada esas var olanın iyilik olduğunu ve belli ölçüde var olan kötülüklerin estetik açıdan katkısının olduğunu düşünmüş (Taylan, 199: 47-48); kimileri, bu kötülüklerin insanı olgunlaştırmaya yaradığını düşünmüş; kimileri ise, Tanrı’nın ihtar etmesi ve kızgınlığı sonucu bu kötülüklerin var olduğunu düşünerek, bir çözüm bulmaya gitmiştir (Cevizci, 2015: 112).

Kısaca özetlemek gerekirse: Dünyadaki bu kötülükler cevapten, kimi düşünürler, Tanrı’nın kudretine sınırlama getirmeye gitmiş; kimileri, bu kötülükler ve Tanrı arasında olan bağlantıyı açıklarken zorluk yaşayarak, birkaç çözüm sunmuş; ateist filozoflar gibi düşünenler ise, buradaki kötülüklerden yola çıkarak, Tanrı’yı ve teizmin insan özgürlüğü iddiasını reddetmiştir (Arıcan, 2015: 130).

İslam düşünce tarihinde de, bu sorun, tüm yönleriyle incelenmiş ve üzerinde tartışmalar yapılmıştır (Aydın, 2007: 152). Yani kötülük sorunu, İslam düşünürleri tarafından da ele alınarak tartışılmıştır. Tarihî olarak bakılırsa; İslam filozoflarının Tanrı’nın iyiliği isteyerek var ettiğini, iyiliğin Tanrı tarafından yaratıldığını onayladıkları, fakat kötülüğün Tanrı’ya yakışır olup olmaması hususunda fikir farklılıklarının ortaya çıktığı görülmektedir (Yasa, 2016: 14).

Gazzâlî’ye göre, Yaratıcı’nın istenç, ilim, güç gibi nitelikleri mevcuttur. Bu sebeple ona göre, bu evren, muhtemel evrenlerin içinde en güzeli, en tamı ve en iyisidir (Aydın, 2007: 153). Gazzâlî, kötülükleri çoğunlukla, maskeleri olan iyilikler olarak görmüştür. Ona göre, hakikaten içinde saklı iyilik olmayan herhangi bir kötülük yoktur. Şayet kötülük, meydana yok olsaydı; kendisinde olan iyilik bir hiç olurdu (Arık, 2007: 11). Aynı zamanda kötü olarak görülen şeyler, iyiliklere de vesile

olabilir. Örneğin; hasta yavrusundan kan alan anneyi gören cahil bir insan, annenin merhametsiz olduğunu ve yavrusuna zulmettiğini muhakeme eder. Ancak kan alınmaması vaziyetinde çocuğun daha çok acı duyacağını düşünmez. Ancak bunu düşünebilen akıllı bir insan, annenin yavrusuna duyduğu merhameti görür ve bu eylemin kötü değil; aksine iyi, hayır olduğu bilgisine ulaşır. Bu sebeple, kötü gibi görünen her şey de, bir iyinin saklı olduğu bilinmelidir (Akdağ, 2015: 476). Çünkü hakikaten, kötülük gibi görünen şeyler, bazen iyilik olabilir (Eagleton, 2011: 64). Ama bazen de, iyilik yerine; kötülük olabilir (Eagleton, 2011: 119). Gazzâlî, Yaratıcı'nın kötülüğü mahiyetinden ötürü istemeyeceğini; sadece onun ihtiva ettiği iyilikten ötürü onu isteyeceğini düşünmüştür. Ona göre Yaratıcı, iyiliği, mahiyetinden ötürü, kötülüğü de salt geçici olarak istemektedir. Bu açıdan kötülüğün var olmasında ilahi rahmetin zıttı herhangi bir vaziyet bulunmamaktadır. Gazzâlî, Yaratıcı'nın gücü, istenci ve ilmi gibi niteliklerine dayanarak bu âlemin mümkün olan âlemlerin en mükemmeli, en iyisi olduğunu söyleyerek optimist bir fikri tesahup etmiştir (Arık, 2007: 11).

İbn Meymûn ise, kötülük konusuna farklı bir yorum getirerek, evrende kötülüklerin aslında var olmadıklarını; onların yokluktan var olduğunu söylemiştir (Yasa, 2016: 13). Ona göre:

“Kötülüklerin bütünüyle yokluk olduğu ifade edilir. Bunun insandaki örneği şudur: İnsanın yok olması olan ölümü, kötülüktür, insanın hastalığı, fakirliği, bilgisizliği de böyledir...”“Tanrı'nın eylemleri bütünüyle iyidir; çünkü O, yalnızca var olanı yaratır; her var olan da iyidir...” “... yukarıdan kötülük yağmaz...” (Yasa, 2016: 13).

Kâdî Abdülcebbar ise, Yaratıcı'nın insanlara verdiği bu üzüntülerin bir karşılığı olduğunu; bu karşılıktan dolayı da, o şeyin, üzüntü vermekten çıktığını düşünmüştür. Yani o kimsenin- iyi şeylere ulaşacağı için- yaşadığı şey kötü değil; güzeldir (Özdemir, 2001: 86). Tıpkı hasta olan yavrusundan kan almaya çalışan anne örneği gibi. O annenin kan almasıyla, iyi şeylere ulaşılacak ve o yavrunun yaşadığı şey, kötü değil; güzel olacaktır. Esasen, mühim olan, bir davranışın içerdiği anlamdır. Çünkü bir davranış, manaya ne denli yakınsa; o denli iyidir (Eagleton, 2011: 9). Yukarıdaki kan alma örneği gibi, kanın ne niyetle alındığı veya annenin neden çocuğuna bunu yaptırdığı bilinirse; kan aldırma hadisesi, kötü olmaktan çıkacaktır. Veya bir kimsenin yüzüne sertçe vurulması; o kimse için, kötü olarak görülmektedir. Ancak vuran kişi, aslında yüzünde zararlı bir böceğin olduğunu; vurmaması hâlinde onu sokup zehirleyebileceğini söylediğinde, durum kötü olmaktan çıkacaktır. Veya herhangi bir ağacın budanmasına ya da aşılmasına şahit olan bir çocuk, ağaca eziyet edildiğini sandığı için, bu eylemi kötü olarak görür. Lakin bilmez ki, bu ağaç için, bir iyiliktir. Zira bu uygulama, ağacın daha iyi verim vermesi içindir. Bu örneklerde olduğu gibi, iyilik olan durumlar, kötülük olarak algılanabilir. Bu sebeple, bizler, eylemin içerdiği anlama yönelmeliyiz. Zira büyük resme bakıldığı zaman, kötü olan bir şeyin, aslında kötü olmadığını; aksine iyi olduğu görülmektedir (Eagleton, 2011: 123).

İlk İslam düşünürü olarak bilinen Yakûb b. İshak el-Kindî, evrende bir düzenin, nizamın olduğunu; en iyi ve en mükemmel bir şekilde yoktan var edildiğini söylemiştir. Ona göre, âlemdeki eksiksiz ölçü ve düzen Yaratıcı'nın hikmetini kanıtlamaktadır (Çağrı, 2010: 543; Taylan, 1994: 55). Yaratıcının, herhangi bir varlığı doğasının ihtiyaçlarından yoksun bırakmadığını, her şeyi kendinde kifayetli hâlde var ettiğini söylemiştir. Aynı zamanda ona göre, insan ile ilgili kötülüklerin nedeni, yine insanın ta kendisidir (Çağrı, 2010: 543).

Görüldüğü üzere, kötülük sorunu hakkında her düşünürün kendine özgü farklı fikirleri bulunmaktadır. Bu konuda, genel olarak iki ayırım yaparsak; karşımıza- bariz farklılıkları olan- ateizm ve teizm çıkacaktır. Kötülük sorunu ile ilgili tartışmalarda ne teizmin tüm iddiaları doğru sayılmakta; ne de ateizmin tüm istidlalleri yanlış sayılmaktadır. Bu sorun, teizm; hatta ateizm için bile oldukça zor bir durumdur (Yasa, 2015: 8, 13).

Kötülük, mevcudiyetini her vakit, her alanda, her kişinin hatta her varlığın hayatında kendini göstermiştir (Arslanboğa, 2015: 9). Bu sorunu, inanan bir kimse de, inanmayan bir kimse de; hatta bir filozof veya bir otomobil tamircisi dahi yaşamlarında hissetmiştir (Yaran, 2012: 11). Eskiden olduğu gibi, bugün de hâlen etkisini bizlere göstermektedir (Yasa, 2015: 9). Yaşamında, az ya da çok, mutlaka istediği gibi gitmeyen hadiseler veya beklediği gibi şeylerle karşılaşmayan insanlar vardır. Bir kimse, bizzat kendi yaşamında olsun; bir başkasının yaşamında olsun, mutlaka “kötülük, felaket, acı, zulüm, sıkıntı” gibi kavramları kullanmasına neden olan olaylarla karşılaşmaktadır. Bu durumda çirkinlik ve kötülük kavramları, rölâtif olsa da, neredeyse herkesin hayatında doğrudan veya dolaylı olarak görülebilir. İnsan dimağındaki bu felsefi kötülük sorununun sebebi, evrendeki kötü hadise ve olgulardır (Yaran, 2012: 7, 24).

Son olarak bahsetmek isterim ki; kötülük sorunu, Batı düşüncesine göre, delilci ve mantıkçı kötülük sorunu olmak üzere iki farklı yaklaşıma ayrılmaktadır. Ancak son dönemlerde bu ayrıma varoluşçu kötülük sorunu da eklenmiştir (Ak, 2016:

7-8; Durak, 2020: 11). Bu yüzden kötülük sorunu; varoluşsal, mantıkçı ve delilci olmak üzere üç türlü şekilde ele alınmıştır (Topaloğlu, 1998: 287). Filozof ve ilâhiyatçılar bu üç çeşidi:

“1. Evrendeki kötülüklerden yola çıkarak, Yarattıcı'ya karşı isyân ve Tanrı'nın ahlaki gerekçelerle inkâr edilmesi gerektiğini savunan varoluşsal kötülük sorunu. 2. Mutlak güce ve iyiliğe sahip olan Tanrı ile Tanrı'nın yarattığı evrendeki kötülüğün mantıksal açıdan çelişmesiyle ortaya atılan mantıksal kötülük sorunu. 3. Yarattıcının yarattığı evrendeki kötülüklerin çokluğu veya lüzumsuzluğunun, Tanrı'nın varlığını mümkün kılmadığını savunan delilci kötülük sorunu.” şeklinde özetleyebiliriz (Manafov, 2006: 36; Mustafayev, 2011: 51; Yıldırım, 2016: 547).

4. Sonuç

Kötü ve kötülük kavramları, ardından kötülük sorunu üzerinde genel bir bakış ile çalışma sona ermektedir. Çalışmanın amacı; bu kavramları tek tek ele almak ve ortaya atılan türlü görüşleri sunmaktır. Bunun yanı sıra, herkesin kafasında yer alan kötülük sorununa farklı bakışlardan bakmak ve bize göre nasıl bir teodise ortaya konabilir onu düşündürmek amacındadır.

Çalışmada: İyilik kavramının tabiatına, özüne uygun ve istenmeye değer, güzel özelliklere sahip, kıymetli ve yeterli şeyler olduğunu; kötülük kavramının ise, istenmeyen, yeterli olmayan, noksan olan, beğenilmeyen, zararlı, acı, tehlikeli, fena, mutluluk ve amaca ulaşmayı engelleyen şeyler olduğunu görmekteyiz. Kötülükle birlikte; doğal, ahlaksal ve metafiziksel olmak üzere üç farklı kötülük türünü de görmekteyiz. Görüldüğü üzere; doğal kötülük, hem doğa kaynaklı hem de insan kaynaklıdır. Örneğin: Deprem, yangın, sel gibi doğal afetler insanın istemi dışında meydana gelmekte iken; hastalık ya da kıtlık gibi kötü olaylar insan ihmalinden dolayı meydana gelmektedir. Makalede başta Lizbon depremi olmak üzere, ülkemizde olan Erzincan depremi ve romanlarda görülen doğal kötülükler örnek olarak yer almaktadır. Bundan farklı olarak, ahlaki kötülük, bir insanın sorumluluğundan doğan kötü eylemlerdir. Kişinin kendine, bir başkasına veya doğaya zarar vermesiyle ortaya çıkmaktadır. Örneğin: Kısırcaçlık, bencillik, kindarlık ve hırs yapmak; noksanlık; yalan söylemek; kendinin veya bir başkasının canına kıymak gibi kötü davranışlar, ahlâkî kötülük olarak isimlendirilmektedir. Çalışmamda; Doğu'daki Saddam Hüseyin'in Halepçe kırımı ve Batı'daki Nazilerin Yahudi soykırımı ve Holokost Katliamı gibi korkunç örnekler bulunmaktadır. Son olarak, metafiziksel kötülük; evrenin veya varlığın sınırlı, sonlu ve noksan olmasından doğan kötülüklerdir. İlk kez Leibniz'in kullandığı bu metafiziksel kötülüğe, zararlı av hayvanları, depremler, kuraklık ya da kıtlıklar, çocuk hastalıkları gibi eksiklik belirten kötülükler örnek olarak verilmektedir.

Üç farklı kötülük türünün ardından ortaya atılan ve kafalarda her vakit duran, “Kötülük nereden geliyor? Mutlak kudrete sahip olan Tanrı, bu kötülüğe neden dur demiyor? Yoksa böyle bir Tanrı yok mu? Ya da bu gördüğümüz kötülükler, aslında birer kötülük değil mi?” gibi sorulara cevap için, kötülük sorunu, ortaya atılmaktadır. Kimi Tanrı'yı; kimi ise, kötülüğü inkâr ederek bu sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Kaynakça

- Ak, U. (2016). *Gazali'de Kötülük Problemi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimler Sözlüğü*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Akça, S. (2020). *Kötülük Problemine İki Bakış: Augustinus ve Spinoza*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdağ, Ö. (2015). Kötülük Sorunu ve Teodise. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (38), 473-480.
- Arendt, H. (2012). *Eichmann in Jerusalem A Report on the Banality of Evil (Kötülüğün Sıradanlığı Adolf Eichmann Kudüs'te)*. Çev. Özge Çelik. Metis Yayınları. Arıcan, M. K. (2015). Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı, Hece Yayınları.
- Arık, İ. (2007). *John Hick'te Kötülük Problemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslanboğa, Z. (2015). *Kant'ın Felsefi Teodiseleri Eleştirisi ve Teodise Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Augustinus. (2015). *İstencin Özgür Tercih Üzerine*. Çev. Metin Topuz, Say Yayınları.
- Augustinus, S. (2016). *Les Confessions (İtirafı)*, Çev. Dominik Pamir, Ed. Seda Darcan Çiftçi, Kaknüs Yayınları.
- Aydın, M. S. (2007). *Din Felsefesi*. İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Badiou, A. (2013). *Ethics An Essay on the Understanding of Evil Verso (Etik Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme)*. Çev. Tuncay Birkan. Metis Yayınları.
- Bakır, K. (2015). Hannah Arendt'te Kötülük Problemi. *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (25), 97-113.

- Başok Diş, S. (2017). Kötülüğün Sıradanlığı Karşısında Özerk Birey. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (23), 180-201.
- Bauman, Z. (1997). *Modernity and Holocaust (Modernite ve Holocaust)*. Çev. Süha Sertabiboğlu. Sarmal Yayınevi.
- Buğday, İ. (2008). *Aquinoslu Thomans'a Göre Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cengiz, A. (2019). *Bedüzzaman Said Nursi'de Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cevizci, A. (2015). *Felsefeye Giriş*. Say Yayınları.
- Cihan, M. (2010). Spinoza'nın İnsana Bakışı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 177-190.
- Coşkun, B. (2012). *Hannah Arendt'te "Radikal Kötülük" Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çüçen, K., Zafer, M. Z. & Esenyel, A. (2017). *Varlık Felsefesi*. Ezgi Kitabevi.
- Çağrı, M. (2010). "Şer". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (38), 542-544.
- Durak, V. N. (2020). *Kelamda Salah- Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi (teodise) Tartışmaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eagleton, T. (2011). *On Evil (Kötülük Üzerine Bir Deneme)*. Çev. Şenol Bezci. İletişim Yayınları.
- Ed. Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B., & Basinger, D. (2013). *Din Felsefesi Seçme Metinler*, Çev. Rahim Acar, Nebi Mehdiyev, Hümeyra Özturan, Osman Baş, Küre Yayınları.
- Hürriyet. (2021). *Holokost Nedir? Holokost Katliamı Ne Zaman Başladı?*. [Erişim: 27.05.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/holokost-nedir-holokost-katliami-ne-zaman-basladi-41819145>]
- Kaya, M. (2014). *Leibniz'in Theodicee'sinde Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keklik, G. (2007). *Hadis Rivayetlerinde İyilik ve Kötülük Kavramları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kiraz, E. (2013). *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak İbn Arabi'de Kötülük Problemi ve Teodise*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kiriş, N. (2008). Tarihsel Olarak Kötülük Problemi ve Çözüm Yolu Olarak Teodise. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 81-99.
- Kocabaş, V. H. (2010). *Mevlânâ'nın Mesnevi'sinde Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçükyavuz, A. (2019). *Kötülük Problemi ve Modern Dönem Tasarım Delili*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Manafov, R. (2006). *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mustafayev, N. (2011). *İbn Sina'da Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Osborne, R. (2015). *Yeni Başlayanlar İçin Felsefe*, Çev. Saniye Özyakup, Felsefe Kulübü.
- Öktem, Ü. (2018). Platon Felsefesinde Kötülük Problemi, *DTCF Dergisi*, 58(1), 641-661.
- Özcan, Z., Çam, T. (2019). Kötülük Problemi Neden İmana Engel Değildir?. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 51-64.
- Özdemir, M. (2010). "İlahi Takdir Açısından Kötülük". *Eskiye*, (19), 7-17.
- Özdemir, M. (2001). *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. Furkan Yayınları.
- Özdemir, M. (2014). Kötülük Olgusuna İlahi Yasalar Bağlamında Bakış. *International Journal of Science Culture and Sport*, 2(1), 318-327.
- Shermer, M. (2007). *İyilik ve Kötülüğün Bilimi*. Çev. Sinem Gül. Varlık Yayınları.
- Spinoza. (1984). *Etika*. Çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yayınları.
- Spinoza, B. (2011). *Ethica (Etika)*. Çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Kitabevi Yayınları.
- Taylan, N. (1994). Din Felsefesinde Kötülük Problemi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12, 47-79.
- Topaloğlu, A. (1998). Kötülük ve Teodise. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (2), 284-288.
- Yaran, C. S. (2012). *Din Felsefesine Giriş*. Ed. Necdet Subaşı, Yasin Aktay, Burhanettin Tatar, Dem Yayınları.
- Yaran, C. S. (1997). *Kötülük ve Theodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde "Kötülük Problemi ve Teistik Çözümler"*. Vadi Yayınları.
- Yasa, M. (2015). *Kötülük Sorunu*. Elis Yayınları.
- Yasa, M. (2016). *Tanrı ve Kötülük*. Elis Yayınları.
- Yıldırım, G. (2016). Tanzimat Devri Türk Romanında Tanrı ve Kötülük. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 2(1), 545-558.